

проявляється творча суб'єктивність. Стосовно джерела творчості й творчого процесу Кант поставив проблеми, над якими філософи замислюються донині. Доки існує людство, проблеми джерела творчості й таємниця генія будуть його хвилювати, завжди будуть актуальними.

Ігор Білецький (Харків)

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ МІСТИКИ У ФІЛОСОФІЇ І. КАНТА (НЕОПЛАТОНІЗМ І МЕТАФІЗИКА І. КАНТА)

Імануїл Кант, засновник німецької класичної філософії, який здійснив т.зв. «Коперніканський переворот» у філософії, був далекий від будь-якого містицизму (зокрема містицизму Емануеля Сведенборга, критиці якого він присвятив одну зі своїх ранніх праць) і, вирісши в середовищі лютеранського пієтизму, ставив на перше місце питання етики, обов'язку та благочестя. Однак при цьому він досить таки довго був змушений займатися іншими питаннями, такими як метафізика, логіка, природознавство [2]. Результатом цього (разом із читанням Д. Юма, який пробудив Канта від догматичного сну) стає критична філософія Канта, яка являє собою, якщо висловлюватися мовою філософії ХХ ст., філософію свідомості чи феноменологію, тобто опис того, як працює свідомість у процесі метафізичного мислення, етичного та естетичного аналізу тощо. Основа цієї філософії представлена у «Критиці чистого розуму», яка репрезентує єдино можливу метафізику у формі епістемології. Остання, якщо викладати її коротко, зводиться до тріади сприйняття, розсудку та розуму. Сприйняття сприймає явище, розсудок описує його за допомогою категорій, а розум, який завжди направлений на досягнення єдності, досягає останньої, приписуючи загальні закони описам розсудку чи безпосередньо явищам.

Складна і деталізована система, описана в «Критиці чистого розуму» спиралася на чисельні теорії попередньої філософії, переосмислюючи їх у новому ключі. Зокрема тріаду сприйняття, розсудку, розуму можна знайти у Миколи Кузанського та Плотіна, філософів містичного спрямування. Власне, якщо коротко, то теорія Канта може бути охарактеризована як сциєнтизована версія містичної філософії останніх [1].

Містицизм є підходом, який передбачає наявність чогось невиразимого в чітких поняттях чи просто зрозумілих словах, чогось такого, що можна пережити в безпосередньому досвіді, але що неможливо пояснити тому, хто такого досвіду не переживав (звідси

власне й назва, гр. *mysticos* – таємничий).

Містицизм у жодному разі не стверджує неможливість пізнання містичного, цим він відрізняється від агностицизму чи навіть скептицизму. Містичне пізнати можна, але лише через особистий досвід і ніщо інше.

Очевидно, що першим суто містичним філософом в Західній традиції, чий писання збереглися до наших днів у достатньому обсязі, був Плотін (II ст. н.е.). «...*Верховне начало є, власне кажучи, невимовне, невиразиме, оскільки яке б найменування ми не дали йому, воно завжди буде означати щось одне з числа багатьох подібних. Оскільки верховне начало стоїть вище всього, вище навіть розуму найвищого, і являє собою абсолютно-істинну основу всього існуючого, то воно не є яким-небудь із різновидів останнього, а тому й будь-яке найменування, взяте звідти, не приложиме до нього, оскільки висловлює не те, чим воно є, а те, чим воно не є*», - писав Плотін у п'ятій Енеаді [6, с. 536].

Останнє складає основу так званого апофатичного (негативного) підходу в богослов'ї (наприклад у Псевдо-Діонісія Ареопагіта). Але апофатичний момент складає звичайно вельми невелику частку містичних учень (яке б з них ми не взяли). Більшу ж частину складає 1) опис того, яким же власне чином його можна пізнати (практичний момент), 2) опис того, за допомогою чого можна досягти такого пізнання (спеціальні техніки, правила поведінки і т.п.), а також факторів, що можуть стояти цьому на заваді або навпаки сприяти (теоретичний момент). До останнього (тобто до опису факторів) слід також віднести зроблений у відповідному контексті опис природи людини, її мислення і світосприйняття. Яскраві зразки містичних учень і їх складових дає східна філософія (в чому власне й полягає основна складність її розуміння для європейців, які вперто намагаються побачити в ній щось зовсім інше - елементи матеріалізму, «реалістичну» онтологію тощо, але зовсім не те, що там є насправді). В європейській же традиції одним з найбільш яскравих і ранніх зразків містицизму є філософія Плотіна, який вказавши на невиразиму, містичну природу абсолютного першоначала (єдине прийнятне визначення для якого - Єдине), також решту місця в своїх творах присвячує опису того, яким чином відбувається мислення й пізнання, чому душі й речі «відпадають» від першоначала, яким чином можна до нього повернутися.

Так у п'ятій Енеаді (V3-2), говорячи про складові душі, він виділяє 1) здатність до сприйняття (використовується тільки щодо зовнішніх речей), 2) дискурсивне мислення або розсудок (нижчий розум) і 3) розум (вищий або чистий, без домішок, направлений на

себе) [6, с. 519-520]. Чистий вищий розум є вершиною всієї свідомої діяльності, розрізняють верховний Розум і розум тварний (тобто його відображення у тварному світі, яким користується кожна окрема людина) [6, с. 519]. Тварний розум фактично виступає посередником між верховним Розумом (який у свою чергу являє собою образ Єдиного, тобто абсолютного першоначала) і душею (тобто людиною, суб'єктом, що здатен сприймати як себе, так і зовнішні об'єкти). У своїй взаємодії з останніми душа користується розсудком, *«який аналізує чуттєві уявлення, робить їх розпорядок, поєднуючи одні й розділяючи інші»* [6, с. 519] і є невід'ємною частиною душі. *«Ми мислимо й думки виражаємо словом тільки згідно з розумом тією вищою частиною розсудку, яка сприймає враження, що йдуть від розуму»* [6, с. 520]. Тобто верховний Розум (що керується ідеалом Єдиного) через посередництво тварного розуму контролює й направляє діяльність розсудку. З іншої сторони, керуючись тварним, розумом ми приходимо до споглядання Розуму верховного (а далі й до Єдиного, тобто абсолютного первоначала).

Аналогія з Кантом напрошується сама собою. Кант також виділяє три складові - сприйняття, розсудок і розум. Дві останні у своїй «Критиці чистого розуму» він визначає наступним чином. Розсудок - *«нечуттєва пізнавальна спроможність»*, *«спроможність здійснювати судження»* [3, с. 85-86], а також *«спроможність [встановлення] правил»*, під які підводить спроможність судження [3, с. 125]. І далі *«якщо розсудок є спроможність створювати єдність явищ за допомогою правил, то розум є спроможність створювати єдність розсудкових правил згідно з принципами»* [3, с. 216]. Отже, згідно з Кантом (певним чином з Плотіним також), пізнання починається з чуттів, дані яких упорядковуються й обробляються розсудком, і завершується у розумі, який підводить матеріал, того, що пізнається, під найвищу єдність мислення (*«яка зводиться до охоплення всіх актів розсудку стосовно кожного предмета в абсолютне ціле»*) [3, с. 229]).

Отже, як можна бачити єдність чи Єдине присутні в обох випадках. Однак ця подібність є суто формальною. Характер Єдиного (а з ним разом і розуму) у системах Плотіна і Канта є різним. Вся система Канта, викладена ним у «Критиці чистого розуму», є суто епістемологічною, на що вказує зроблена на самому початку дистинкція між явищами (феноменами) і речами самими по собі (останні Кант тільки згадує; вказуючи, що вони існують). Тобто єдність, про яку згадує Кант, відноситься тільки до світу явищ. Висхідні ж положення системи Плотіна навпаки носять чітко виражений онтологічний характер. Буття Єдиного, Розуму (верховного і тварного), душі витікає

з їх очевидності. Очевидність же, яка взагалі кажучи є категорією ментальною, виступає достатньою передумовою для онтологізації. Така достатність витікає зі ще парменідівської аксіоми про тотожність істинно-сущого й мислимого [6, с. 510]. Неоплатоністська картина універсуму має голографічний характер (одне в усьому, усе в одному), який коріниться не в логічних аргументах, а в глибинних інтуїціях душі про те, чим вона (душа) є насправді [6, с. 500]. Кант (на відміну від неокантіанців) не робить ототожнення мислимого і сущого, що власне й унеможливорює зворотній рух у напрямку розуму, рух, що приводить до появи справжнього самоусвідомлення [3, с. 554]. Якщо у Плотіна (як взагалі й у будь-якій іншій містичній системі) абстрагування від емпіричного й направлення інтенції на сам розум (саму свідомість) призводить до вищого осяяння, усвідомлення своєї єдності з Абсолютом (верховним Розумом і Єдиним) - стан «чистого розуму»- то у Канта розум, направлений сам на себе, тобто той же таки чистий розум, призводить до протиріч, антиномій.

Кант не містик, а раціоналіст. Існує досить багато різних визначень того, що таке раціоналізм. Найбільш загальне визначає його як підхід, який ґрунтується на аргументах розуму. Але що таке аргументи розуму, й що значить мислити? Як ми бачили раніше, мислення можна розуміти як дискурсивне мислення. Відповідно аргументи розуму стають логічними аргументами, а оскільки логіка наука суто формальна, то поняття, що є найменшими складовими елементами логічного дискурсу, мають бути чітко визначеними й виражати що-небудь конкретне. Тобто тут ми отримуємо ті ж самі аргументи, які використовує Кант у випадку першої й другої антиномій - раціональне (дискурсивне) мислення врешті решт однією зі своїх передумов має емпіричну дійсність. Там, де ми повністю абстрагуємося від неї, ми ризикуємо зіткнутися із труднощами, аналогічними антиноміям чистого розуму Канта. Можна також говорити про інший вид мислення: мислення-споглядання. Власне звідси й походить термін «умоглядний». Тобто розум, направлений сам на себе, не мислить у звичному розумінні цього слова, тобто логічно, але споглядає (світ чистих нетілесних ідей, що знаходяться в ньому), наближаючись в своєму спогляданні все ближче й ближче до Абсолюту [6, с. 846]. Власне тут мислення переходить у техніку медитації, якщо можна так висловитися; тобто відбувається концентрація на чомусь одному, зупинення руху думки від одних об'єктів до інших. А оскільки сутністю мислення, як відзначає Плотін, є рух, то в своїй «умоглядності» душа доходить до того, що нехтує навіть самим мисленням [6, с. 805] (власне

чому в багатьох містичних традиціях споглядання, медитацію різко протиставляють мисленню взагалі, підкреслюючи не-мислений характер відповідних технік).

Однак, у європейській традиції такі техніки не отримали достатнього розвитку, й тому пізнання Абсолюту пов'язувалося з мисленням, а саме мислення розумілося як дискурсивне логічне мислення. Сам термін «умоглядний» набув негативного відтінку, оскільки став означати просто мислення, відірване від конкретики, а отже від одного зі своїх невід'ємних підґрунть, щось на кшталт порожнього фантазування. Відбулося це приблизно в часи Канта. Трьома ж століттями раніше інший німецький філософ, Микола Кузанський, який також використовував тріаду «чуття – розсудок – розум», йдучи шляхом неоплатоників і піфагорійців, мало переймався логічними протиріччями на кшталт кантівських антиномій і стверджував єдність протилежностей у розумі, споглядаючи й аналізуючи які можна прийти до справжнього пізнання Бога. Бог (тобто Абсолют) може бути певним чином виражений за допомогою алогічних математичних конструкцій на кшталт квадратного кола чи трикутника з трьома прямими кутами [5]. Власне в цьому також полягає різниця між дискурсивним (розсудком) і «чистим» (містичним по своїй суті) розумом. Останній бачить насамперед не відмінність різних ідей чи образів одних від інших, а їх єдність і взаємозв'язок [6, с. 847].

Останнє, однак, неможливе в рамках суто логічного мислення, а можливе тільки в межах мислення ейдетичного. Ейдетичне передбачає наявність органічної цілісності, тоді як логічне передбачає лише цілісність, складену з окремих органічно не пов'язаних між собою частин. Коли інтенція душі направлена всередину, душа приходиться до Єдиного (яке є єдиним органічно), коли ж назовні, то вона бачить лише окремі об'єкти, тобто щось інше, відмінне від неї самої. Відповідно цілісність, напівзабутий образ якої завжди присутній десь, у її глибинах, вона також шукає й моделює в них, що є зразком уже логічного, а не ейдетичного мислення. Мислення Канта є інтровертним (направленим на пізнання самого пізнання, а не чогось суто зовнішнього), але воно є логічним, межі логічного Кант воліє не переступати. Такою власне була вся настанова його часу, Віку Просвітництва.

Повертаючись до заявленої на самому початку проблематики, зазначимо, що раціоналізм і дискурсивне мислення є певно єдино адекватними у випадку пізнання й філософського аналізу речей об'єктивних (зовнішніх), але виявляються недостатніми, коли ми переходимо до розгляду речей більш внутрішніх й екзистенційних.

Філософія Канта є наочним прикладом цього. Коли Кант розмірковує про пізнання зовнішнього світу, можливість науки й принципи функціонування пізнаючого розуму, його філософія залишається певним чином неперевершеною. Але висновки, до яких він приходять, наприклад, стосовно Бога (який стає усього лише моральним принципом) є дещо натягнутими й залишають за своєю межею цілі пласти духовного досвіду. Власне Кант відобразив у цих висновках загальну ситуацію свого часу. Багато в чому вона залишається такою й нині. Вихід з неї, як уявляється, має полягати в тих досягненнях, які були зроблені в неоплатонізмі та інших системах містичної чи ірраціональної філософії. Тобто висновком може бути: «Віддайте кесарю кесарево (пізнанням об'єктивного зовнішнього світу відповідні раціонально-емпіричні підходи), а Богу богове (пізнанням духовного й самопізнанням інші, відповідно в чомусь ірраціональні методи)».

Література

1. Білецький І.П. Плотін і Кант: містицизм versus раціоналізм // Філософсько-антропологічні студії'2004. Спецвипуск, Київ, Дніпропетровськ. С. 161-166.
2. Гаєр Манфред. Світ Канта. Біографія / з нім. пер. Л. Харченко. – Київ: Юніверс. 2007. 336 с.
3. Кант Іммануїл. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
4. Кант Імануель. Рефлексії до критики чистого розуму / Пер. з нім. й латини та приміт. І. Бурковського. Київ: Юніверс, 2004. 464 с.
5. ON LEARNED IGNORANCE (De Docta Ignorantia) by NICHOLAS OF CUSA // Printed in the United States of America Copyright © 1981 by The Arthur J. Banning Press, Minneapolis, Minnesota 55402. URL: <https://godandmath.com/wp-content/uploads/2010/03/di-i-12-2000.pdf>
6. The Six Enneads By Plotinus. This edition was created and published by Global Grey © GlobalGrey 2018.– 862 p.